

Душан Косић, Херцег-Нови

ЗАПИС О ЗАПИСИМА.

НАД ПУТОПИСНОМ ПРОЗОМ
МИХАИЛА ЛАЛИЋА

У досадашњим разматрањима Лалићевог књижевног дјела критичари, свакако опсједнути његовим капиталним остварењима, прилично су занемарили његову путописну прозу. Исту судбину доживјела је и Лалићева трпка и горко-протестна поезија. У оба случаја, по мом мишљењу, у питању је недовољно пажљив приступ и неоправдано заобилажење, особито кад се говори интегрално о Лалићевом дјелу. Јер у значајних стваралаца, какав је, несумњиво, Михаило Лалић, уз широк и моћан креативни ток постоје и огранци, лимани, скрајнуте притоке активности, које такође имају својеврсну вриједност — индикативну за просуђивање cjелокупног дјела, употпуњују и истражују укупну представу о аутору. Тако се и у Лалићевој путописној прози наслућују елементи, каткад и поступци, остварени у каснијим његовим зрелим платнима — у *Злом прољећу*, нпр., *Раскиду*, у широко оствареној трилогији, и у неким његовим приповијеткама.

Ни сам Лалић, што управо открива наслов његове једине путописне књиге — *Упут записано*, није придавао неки особит значај својим записима са путовања. Његова позната скромност и непретенциозност, његова уочљива строгост према свом дјелу; и свакако што је књига настала донекле случајно и без неког особитог ауторовог инсистирања на овој врсти исказа. Углавном, бавио се репортажом за потребе новина у којима је радио. И прије рата био је новинар у „Правди“, правио дневне вијести, уже и шире информације — била му је позната сва горчина журналистичког хљеба. После рата био је репортер у „Побједи“ и у „Борби“, а и руководилац Танжутовог дописништва за Црну Гору. Одлазио је на пут као репортер, али се вратио као путописац: путописом се отимао репортажи, репортажа се лако претва-

рала у путопис. Из тога је послије настала књига у пажљивом ауторовом одбиру, и то је — могло би се рећи — истовремено значило и Лалићев растанак са том врстом писања.

1.

Није тешко уочити склоп и форму Лалићевог путописа: има ту историје, затим актуелне фактографије, понајвише пејзажа. Историјске реминисценције служе Лалићу да продуби предмет записа, да га оживи и учини занимљивим, да крај или мјесто у које нас доводи осјетимо и кроз димензију њихове прошлости, да га кроз какву историјску епизоду или анегдоту или легенду боље и потпуније упознамо и појмимо. Свакако, аутор није кренуо на пут без претходне припреме и проучавања крајева у које ће да се обрете те да о њима пише: стижао је тамо, донекле, као познавалац њихов; и само је, у неку руку, рекогносцирао на терену оно што је преостало од трагова из бивших времена. Обично су то утврђени и провјерени подаци, или су најприближнији историјској истини; но и они, покаткад, дубиозни, којима ни сам писац не вјерује много, али их узима као питорескну варијанту коју је лијепо чути. Ипак, неће биљежити било шта и без одбира, и доносиће само колико му је потребно да постигне пластичност у причању и оствари што свестражнију слику. Он историјске податке укључује успутно, готово спонтано, као да се забавља и игра њима. Па ипак, не без повода. Увијек као да им је баш ту, у контексту, и било мјесто.

Тако ће се он, док са Јерининог прада посматра градителски метеж на зворничкој брани, присјетити шеика и пјесника Каими-Бабе из седамнаестог вијека, познатог више по бунџинству а мање по пјесмама — писао је, наиме, „неразумљиве, нескладне и слабе пјесме које су цијењене само зато што се њихов смисао није могао погодити“ ... У Мостару Лалић се, поред свега, бави и владицама из прошлог вијека, грчког, бугарског и српског поријекла, махом злонамерним и плачкашким, безобразним грамзивцима и лупежима (један од њих крао је чак и црквене ствари!), доушницима турским и аустроугарским, који су без сваког осјећања достојанства. У Благају задржаће нашу пажњу на Ачик-баши који се правио тешким богомољцем и праведником, а у ствари био је врли шпијун Омер-паше Латаса. „Али-паша Ризванбеговић слао му је из Мостара храну по вјерноме слуги Хрлу. Једном је Хрле затекао овог Тартифа како ашикује с благајским дјевојкама и казао је паши да онај лупеж није никакав светац, но нијесу му вјеровали“. А пред смрт му се прохтјело, каже даље Лалић, „да легне поред светог Сакросанктум-деде, како би и њега што потка-

зао онима горе. Поручио је нека га избаци из гроба ако буде смрдио као сви грешници; а кад су отворили да провјере — смрдио је горе од свих“.

Готово свуда, гдје год се нађе, Лалић другује са прошлошћу; ње се он присјети и кад хоће да извуче паралеле са савременим изгледом онога што је непосредно пред њим. Тумарајући, тако, Скопљем, и то оним којег данас последије земљотреса такорећи више и нема, њему је непрестано на уму невесела прошлост овога града — час блистава а по-највише варљива и тужна и страхотна: рушили су га и спаљивали, али град се обнављао брзо и толико друкчије да је данашњим својим модерним ликом далеко одскочио од своје старудије и оријенталних обиљежја. „Откуд толика животна способност и та снага самообнове“ пита се путописац, „у овоме граду народа који више од хиљаду година није имао своје државе“. У Крушеву и на охридским улицама он више од свега затиче прошлост; путујући низ Дрину он као да иде од утврде до утврде, све по историјском трагу, приповиједајући нам веома живо и ангажовано, тако да то нису више мртви подаци из каквих историјских уџбеника или студија или архивске грађе, него неки за нас нови или непознати довољно, однекуд ишчепркани, почесто освијетљени на други начин. Са Лалићем као да шетамо кроз какав врт историје. Све те његове асоцијације из дубоко минулих дана никад нису произвољне ни случајне, већ промишљене — узете да освијетле ову или ону тамну страну појединог краја, коријене његове, ход његов кроз вријеме. Тиме он жели да избјегне једностраност и површност у саопштавању. И открива нам све колико он воли историју и важнимљивости њене, бизарности, мудрости, скупо плаћена искуства њена, упозорења, поуке. Стога, њену привидну слећеност радо покреће из статичности и удахњује јој душу — чак и кад је према њој понекад жестоко критичан.

2.

Књига *Успут записано* и данас се чита са занимањем због свога унутрашњег сјаја, макар се у њој говорило о прошлом и већ у многоме превазиђеном једном времену. Кад су настајали, сви ти записи били су непосредно одсликавање изузетне наше стварности у превирању и градиличком заносу, када се хтјело да се у неколико година надокнаде вјекови, када се обнављала ратом разривена и унакажена земља — толико занијета широким фронтом индустријализације и електрификације, и уопште почињало у њој све испочетка.

У двије-три године Лалић је стигао да се нађе на многим гигантским градилиштима као што су: „Првомајска“ у Запребу, на изградњи хидроцентрала код Јабланице, код Зворника, у Маврову, на изградњи пруге Шамац-Сарајево, на

ауто-путу Београд-Загреб, на бушотини нафте код Петровца на мору, на Бојанском насипу, на малој хидроцентрали код Слапа Зете. Али, и иначе, тај прадилачки елан сретао је он свуда по градовима, по касабима и селима, по задругама и фабрикама, у рудницима угља и боксита, крај слапова Крке, по Црногорском приморју, у Мојковцу, у завичајној Лимској долини. Доста од тога унио је у своје записе, трудећи се да свему даде праву мјеру и пружи што објективнију слику, ткајући на ведром емфатичном платну и по коју нит критичности.

Били су то дани импозантне личне и колективне жртве и самопријетора, кад се изнад свега вјеровало у сопствене снаге а мање у пућу помоћ. Како се зна, у тој и о тој општој захукталости пјесници су романтичарско-кампањски пјевали и пјевуцкали, а листови били свакодневно крцати репортерским описима са разасутих радних попришта. Тако је и Михаило Лалић, не само као новинар него и као књижевник, упао у та егзалтирана витла — искрено понијет општим заносом.

Он региструје промјене које су такоређи преконоћ настале и дале читавом крају нов изглед, али понекад „чуђење настаје и од тога што су промјене — на које смо већ толико навикли — изостале, или што још нијесу довољне да савладају старе изгледе и њихове боје и облике“. Неке од ондашњих наших заноса и снова и предвиђања он преноси с увјереношћу, па и са сигурношћу, но и оне који су касније у стварности спласнули. То говори, само, о вјеродостојности записа о ономе што је Лалић слушао на путу или што је сам откривао при првим обрисима појединог пројекта, о путниковом настојању да аутентично пренесе општу атмосферу. Као пажљив и истанчан опсерватор, он не испушта из вида оно што је битно, карактеристично, макар је виђено у кратком пролазу и налазу. Често из оног што је затрпано обичношћу, и што на први поглед можда и не заслужује пажњу, Лалић извуче понешто од значаја и претвори у податак који наједном постане ваљан да се о њему испреде и читава прича. Његов запис о ауто-путу Београд—Загреб управо показује шта све овај аутор може да изнађе: наоко тема без јачих асоцијација, тема без неке пуније садржине. Путујући ауто-путом, каква ли то занимљива фабула може око њега да се испреде? Сама гола и равнодушна асфалтна писта сред бескрајне једноличне равнице! Али Лалић из привидне монотоније разбуктава танану импресију која нас заинтересује и све нам оживи, послије се код њега запажања проширују, отварају се потпуно све новији и новији садржаји, на тај начин је спретно избјегнута сувопарност, и оскудност, које је тема сама по себи наметала.

У сличној ситуацији био је и код приказивања настајања „Првомајске“ крај Загреба. Ту бљесне некадашњи

спретни и сналажљиви репортер који хоће да нам свјесно и што свестраније прикаже процес индустријализације, да нас уведе у замршену машинерију будуће фабрике, у шуму њених планова, њених нацрта и модела каснијих погонских елемената — све што ће отпочети да са хартије прелази у стварност. Данас, кад је фабрика одавно у погону и већ старица, то свакако не би било нарочито интересно. Међутим, овај запис задржао је драг приче, макар и новинске; он је веома аутентичан снимак једног индустријског започињања и раста, остао као сутестиван докуменат виђен очима сигурног писца.

Са Јерининих кула изнад Зворника Лалић посматра мравињак људски, метеж булдожера, камиона, кранова, прдну прашину и тутањ, настанак будуће бране и будућег језера зворничке хидроцентралне; на Јабланици свестрано приказује низ тунелâ-испустâ лучно-гравитационе бране, тунеле укопане у камените обале кроз које се Неретва већ стропоштава у луковима око старог јорита. „Страшно је и погледати ту узаврелу стегнуту стихију, а ипак — тамо је једном упао радник, и: ништа му се није десило. Струја га је кроз подземље пронијела тако брзо да није имао времена ни да се уплаши“. А са Маврова и Радике саопштава о широко заснованим и веома компликованим радовима на васпостављању језера и читавог система хидроцентрала, спретно синхронизујући оно са чиме су га упознали, што је још у планирању и скицама, с оним што се пред његовим очима већ захуктало ради на све стране. Ту има и одушевљења и оптимизма тамошњег човјека-градитеља који у изградњи социјализма види излазак измучене Македоније из вјековне заосталости.

Премда у записима има, разумљиво, доста привременог и кад су реална предвиђања о будућем, — по томе како је испричано, ипак, остаје и данас вриједно пуне читаоче пажње. Једино писац оштре опсервације и смисла за детаљ могао је да кроз овакву „неважност“ ухвати атмосферу свих тих наших расутих градилишта: „Сад су остале још само крпе од папирних џакова да посвједоче да су ту људи долазили и да су нешто мијењали...“ Једино такав писац може да наоко ситним запажањем лапидарно згусне једну ширу ситуацију, па и фабулу: „Његов поглед тупо склизну испод столице и тамо се завуче... Авион се спусти и чучну на траву мокру од кише...“

3.

Пишући са Неретве, Лалић двоструко прилази предмету: прво се одужи репортерској обавези која га гони на пуку дескрипцију, а затим се препушта своје приповједачком

инстинкту. Оно прво није тек отаљао него обавио солидно, баш како треба и колико треба, успјешно бродећи кроз обиље фактографије; па и ту кресне искрама занимљивијих учачања: „као сиве гусјенице пузе поворке вагонета“ и „стрмином се каткад откотрља крупнији камен, повуче за собом оне који су се били примирили и, као чопор коза, све потрчи згушњавајући се у лавину“. Али, затим, једва дочека да проговори својим правим језиком приповједача: њега тада привлачи мимо свега судбина села Лисичића, које ће бити потопљено, и атмосфера у њему. Село, каже, што је изгледало издалека и преко воде сликовито и занимљиво, показало се изблиза као подвала. „Као да је паника опустошила његове сокаке и језа засјела на његове прозоре — пусто је и тихо, без људи и животиња, без покрета под древним каменим стрехама. Сив прах дугог трајања посуо га је, као мртве градове... Старина над којом ће ускоро свицкати рибе, брзе и бљештаве као сребрне стријеле...“ Сутестван реалистички приказ опуштености и бизарности, још и при сусрету са неколико преосталих жена, неповјерљивих дозлабога, ћутљивих и ћудљивих, одбојних — „ваљда још из богумилских времена остала им је та секташка затвореност пред странцима“. Па даље, током, репортажа преузима јасне елементе праве приповијетке.

Човјек из Савиног села је пунокрвна прича многоструког захвата, рељефна, од више линија, са једним снажно извајаним ликом непосредно из живота. Развијена поступно, уз пуну литерарност, она непрестано подстиче пажњу и све чвршће везује за помало необичног јунака ове прозе — типичног црногорског горштака у бачкој равници. Око тог лика, око Раце, плете се затим све остало: средина у којој се Лалићев саговорник креће, прошлост која је у њему још живо присутна и свјежа, завичај искрај Лима којег интимно и неизбјежно носи, дух новог времена, нови односи и поимања. А све то с одблесцима романтичарске еуфоричности првих послератних година социјалистичке изградње. У једном кратком монологу Раца интересантно резонује, упоређујући Бачване и Црногорце — та два контрастна менталитета. Каже за Бачване да је то весео народ, благ и насмејан. „А и како да не буде весео? Рад лак, живот богат, слобода до изнад неба, а доста хљеба бијелога и присмоке свакојаке“. Па се онда осврће на своје Црногорце: „Овдје ти нема, као код нас у Црној Гори, да носиш бреме коњско по оним уврвинама гдје би се коњ сатро, док те у црну земљу ућера. Ил' да пртиш дубок снџег на крпљама — док ти се кракови рашпафе; ил' да вучеш јапију с волом заједно, док ти бубрези опану а во липше. Овдје су зато кола, коњи, машине, путеви по равници, шине и трактори. Би ли ти вјеровало да ја на мојој грбачи, за три године откад сам овдје, нијесам понио ништа што је теже од десет кила!

А тамо сам пртио по сто ока сијена из Цвијетнице, по снијегу до кољена; па се заглави, па богу душа а он је неће. Има једна прича како Црногорци не воле рад — а само луд човјек може да воли такав рад. Нико то не би издрокао осим нас; све друге би то расплећило, а и нас расплећи већ око тридесете године: оболе људи од терета, па се послите уклањају колико могу и траже лакши хљеб. Намучен је то народ“ . . . Већ сам овај исјечак довољан је да оправда увјереност да је ријеч о приповијетки, добро вођеној и сугестивној — мање о репортажи или путопису.

Ако је унио доста од полета човјека који у преображајима код нас види прије свега излазак из грдне заосталости и мучних трагова прошлости, Лалић, међутим, не заборавља да укаже и на разноразне негативности људске, на примитивизам и нехат и небригу, на равнодушност и олако мирење са наслијеђеним навикама. Он је у свакој прилици критички устремљен, ироничан чак, оштрорек према ономе што је за осуду, љут на све што нас ружи и прибија за приземље, што унижава љепоту човјекову и што још хоће да га спутава на путу којим је одлучно кренуо. Не пропусти да, онако успут, пецне хотеле који су на злу гласу „јер до изнад крова заудару на кисео купус и на стенице“ и да забитно какво насеље шибне пријекорно: „Оно само знало је о свијету исто толико мало колико и свијет о њему“. Његова је критика понекад и заједљива кад се стварност пред њим не поклапа с његовим моралним и хуманистичким погледима — сем кад су у питању нужне слабости друштва у развоју, друштва које каткад и неуго тражи и пипа стремећи напријед.

Тај свој критицизам покаткад заогрне специфичним хумором који никад није насилан, исконструисан, разглаољен, него сусетнут и шкрт. То је хумор ситуације и проистиче често из контраста у карактерима. Њиме Лалић прелети овлаш, колико да оживи тренутак и благо га устрепери ведрином.

4.

Оно што највише издваја Лалићеве записе са путовања, што их спасава од новинске ефемерности, то је и његов истанчан смисао за опис и рашчлањавање пејзажа у којем се писац тренутно нашао; способност да у два-три потеза фиксира карактеристичност средине и људи, да општу импресију постепено згусне у упечатљиву слику, да спонтано и неочекивано зачини штиво хумором, па и патреном иронијом. А све то, у свакој прилици, исказано је богатим књижевним језиком који је и иначе једна велика Лалићева одлика.

Кад год му се чини да је доста било набрајања разних података са терена, бројки, објеката, и довољно шетње кроз историју, ауторов поглед се брже-боље упуту тамо куда

га душа вуче — планини, општој панорами, онамо налази он свој предобро знани свијет, осјети како тамо „у шумској влази мирише на смолу, печурке и папрат“. У опису тада заплусне обиље појединости које би многоме оку остале апсолутно незапажене, и то сецирање пејзажа показује суверено Лалићево познавање флоре и фауне, све те обимне разноликости природе у којој је растао и са њом друговао за читав живот — она је дио његове интиме. Кад се ње докопа — тада је као код своје куће. За њега природа је живо биће које га изазива и нагони на размишљања. Она је саговорник његов. Кроз концизну лирску опсервацију Лалић од пејзажа преузме подоста. Ту врви од разноликих импресија које заструје као свјежа и пријатна оаза у пословном репортерском градиву. Пастелност панораме Крушева под облацима јесењским, затим под снијегом замрлих његових сокака и кућа чији многобројни прозори говоре лирски о животу прада одавно осуђеног на тихо замирање — преноси се неминуовно на нас снагом Лалићево перцепције. Он у пејзажу пронађе и такав неочекивани детаљ коме придаје бизарну важност, као на примјер у запису са Хутовског блата и Караотока: „Овдје се патке домаће нађу са својим дивљим рођакама и доведу их у баште и у куће, последије — пођу оне заједно с дивљима, као да ништа није било, и нестану у даљинама“ ...

У дужем причању са Дрине (*Покрај Дрине зелене и хучне*) Лалић добија прилику да се размахне, да искористи дарове свога нараторског талента. Пратећи ову ријеку од Устипраче до Зворника, он нам, као какав добро обавијештен чичероне, показује ову или ону знаменитост на њеним обалама, али и више од тога — час дивљу љепоту њених разиграних букова, час мелемну питомину њених увала и затона; појављује се она пред његовим очима „цијелом тежином своје водене масе, зелене и зацјенушене“. Он око Дрине вјешто упреда легенде и историју и садашњост. Она му је ћудљиво биће које обилато дарује, но и одузима. Читава та слика богат је мозаик етнографски, флористички, историјски, географски, такође и наглашено социјални: најбољим својим дијелом то је упечатљива приповијест о горском сплаварском животу.

За разлику од стандардног писања о сплаварењу као о туристичкој атракцији заслађеној романтиком, Лалић налази прави суд и праву ријеч о дринско-тарским сплаварицама — о њиховом другарству чувеном по својој чврстини, том „новом сродству у новом времену“. Из разговора са њима он доживљава ријеку пластично и са догле не много познате стране: „Сплавар мора добро да познаје воду и временске прилике, иначе — ово камено корито је као ливеак. Вода зачас наиђе, напуни, загуши, а онда се на стрмом нагибу иста тако брзо изгуби и спласне ... Најгоре (је) кад

дође вода на воду. Онда је то брзина која све руши до ђавола... Или те поплава дигне и набије високо горе у тополине гране. Ноћ је, вода око тебе хуји, заноћиш ту и зашпеш у влази, мокар, јадан. Ујутру кад се пробудиш: вода спала на пола метра, сплав ти виси изнад ње на гранама — раскуј га и поново састављај“...

И овдје је приповиједач снажно проговорио. Тако и у описивању ратничке прославе на Козари. Он епопеју Козаре даје у неколико добро пробраних ратних епизода, кроз неколико готово случајно натрапаних ликова; истовремено, пејзаж легендарне планине и атмосферу саме прославе, смјешту туге и радости, кад се ратници, напомиње Лалић, претварају у весељаке и шалџије и пјесмотворце. Ту само расни прозаист може да избјегне репортерско набрајање, фразу, површно запажање.

Dušan Kostić, Herceg-Novi

A NOTE ON NOTES
(OVER THE TRAVELS PROSE OF MIHAİLO LALIĆ)

Summary

One part of Lalić's activity, and that is among others his travels prose, has remained insufficiently clarified by the literary criticism. This has happened first of all because the author's capital works, his novels and short stories have attracted the attention of the critics. But, his travels writing are also certainly important for a more complete picture of Lalić's figure and work.

Both before the war and after the liberation Lalić was for a while a journalist: before the war in »Pravda«, after the war in Cetinje's »Pobjeda« and Beograd's »Borba«, and he was also the head of the TANJUG'S correspondents for Montenegro. Leaving on a trip as a reporter to write a report, the writer came back with a travels story by the author's careful selection, they later became a book of travels prose »Recorded on the Way«.

Although it tells about the distant past, that book is even now read with great interest. That is why his pages depict an extraordinary alive reality — the one of our postwar building sites, the days and years when the heroism of the war brigades continued as a common working enthusiasm and self-sacrifice. Lalić appears here also in a twofold role: as a newspaper reporter and as an outstanding story-teller, which give a multiplex value to his notes. His newspaper concrete observations are enriched by vivid pictures of nature and people, critical views, historic and other associations.